

Ireneusz Szczukowski <https://orcid.org/0000-0001-6520-2218>
 Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

WZORCE OSOBOWE W DAWNEJ LITERATURZE I KULTURZE POLSKIEJ, POD RED. BERNADETTY M. PUCHALSKIEJ- -DĄBROWSKIEJ I ELŻBIETY A. JURKOWSKIEJ

Wydawnictwo Prymat, Białystok 2018

Nie sposób zrozumieć piśmiennictwa staropolskiego bez jego związków z szeroko rozumianą parenetyką. To ona wyznaczała stylistyczny, gatunkowy czy ideowy wymiar tekstów, których celem było propagowanie określonych wzorców osobowych, noszących znamiona rozpowszechnionych w polskiej kulturze wieków dawnej paradygmatów postępowania nieodłącznych od form ówczesnego życia społeczno-politycznego¹. Omawiana książka stanowi zatem zbiór tekstów autorów, którzy reprezentują często odmienne wrażliwości lekturowe, ale odwołują się do dyskursu parenetycznego, wchodzącego w mniej lub bardziej złożone relacje z tekstami o różnorodnej proveniencji ge-

nologicznej. Najogólniej rzecz biorąc, jak piszą redaktorki tomu Bernadetta Puchalska i Elżbieta Jurkowska, książka stanowi:

zbiór studiów poświęconych problematyce wzorców osobowych w literaturze i kulturze epok dawnych. Zawarte w niniejszym tomie rozprawy relacjonują aktualny stan badań nad zagadnieniami związanymi z parenezą i parenetyką, podjętych przez specjalistów z licznych ośrodków naukowych w kraju. W kręgu zainteresowania Autorów znalazły się kwestie związane z genologią, literackie projekcje konkretnych typów wzorców osobowych (s. 7).

Publikację otwiera ważny i pożyteczny artykuł Michała Kurana *Staropolskie wizerunki – cechy i klasyfikacja (zarys problematyki)*, w którym autor wnikliwie omówił kwestie związane ze zrozumieniem i definiowaniem zwierciadła jako ponadgatunkowej formy literackiej. Łódzki badacz w odwołaniu do

¹ Zob. np. H. Dziechcińska, *Parenetyka – jej tradycje i znaczenie w literaturze*, [w:] J. Pelc (red.), *Problemy literatury staropolskiej*, t. 1, Wrocław 1972; J. Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej*, [w:] tegoż, *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986.

bogatej literatury źródłowej uporządkował i sklasyfikował teksty staropolskie, w których tytułe zawarte zostało słowo *wizerunek* (zob. s. 19–26). Przygotowany przez Kurana zestaw bibliograficzny to doskonały punkt wyjścia do dalszych poszukiwań i interpretacji.

Z artykułem Kurana wiąże się tekst Andrzeja Borkowskiego *W kręgu wzorów i antywzorów małżeństwa i rodziny w literaturze staropolskiej oraz staroruskiej*. „*Żywoć człowieka poczciwego*” – „*Domostroj*”. Borkowski dokonał komparatystycznej analizy tych dwóch utworów, w których pojawiają się konterfekty doskonałych i nieudanych relacji rodzinnych. Odsłonił również, jakie mechanizmy konstruowania wizerunku płci niewieściej rządzą poszczególnymi sposobami ujmowania małżeństwa.

Parenetyczny charakter literatury staropolskiej dotyczył często, wydawać by się mogło, heterogenicznego obszaru tekstów, o czym świadczą dwa kolejne szkice: *Wzorce osobowe w herbarzach Bartosza Paprockiego i Kaspra Niesieckiego* pióra Mariusza Kazańczuka oraz *Wzorce osobowe w listach dedykacyjnych Bartosza Paprockiego* Klaudii Kaczor-Lejk. Kazańczukowi udało się celnie wypunktować podobieństwa i różnice, jakie zachodzą w analizowanych tekstach. Autor w dziele Niesieckiego ukazał przewagę religijnego modelu postępowania nad świeckim obrazem rycerskiego stanu w utworze Paprockiego. Z kolei Kaczor-Lejk wydobyla z dedykacyjnych listów Paprockiego stereotypowe ideały władcy, rycerza i żony.

Wzorce literatury parenetycznej, jej różne wcielenia, oddziaływały na piśmiennictwo religijne, przede wszystkim na hagiografię. Pokażny zbiór tekstów zawarty w omawianym tomie został zatem poświęcony, mówiąc najogólniej, parenetyce religijnej.

Obrazy niewiast, występujące zarówno w Starym, jak i Nowym Testamencie, bez trudu dawały się interpretować w nowych kontekstach kulturowych i literackich. Biblijne postacie kobiet stanowiły doskonale pole odniesienia dla kreacji określonych wzorców postępowania, które korespondowały z patriarchalnym modelem kultury staropolskiej.

Jedną z takich bohaterek była św. Anna. To właśnie tą postacią zajęła się Małgorzata Wojtowicz (*Postać św. Anny jako wzorzec w polskim żywotopisarstwie potrydenckim*), która na kanwie zróżnicowanego materiału badawczego ukazała Annę m.in. jako doskonałą pannę, żonę i matkę. W orbicie tematyki religijnej pozostało również studium *Francuski wzorzec dla polskiej szlachcianki*. Św. Joanna de Chantal w „*Żywocie*” Henri Cauchan de Maupas’a Bernadetty Puchalskiej-Dąbrowskiej. W swym tekście uczona nie tylko omówiła najważniejsze wątki związane z biografią baronowej de Chantal, ale wskazała, że polski przekład francuskiego dziełka w pełni oddawał „reprezentowany przez [...] baronową zespół wartości”, który korespondował z „zakorzenianiem w mentalności polskich elit” obrazu pobożnej niewiasty (s. 121). Warto też dodać, że Puchalska-Dąbrowska wspomniała o ważnej kwestii – równoważeniu i harmonizowaniu życia kontemplatywnego i życia aktywnego, co było istotnym aspektem krzewienia wzorców doskonałości wśród ludzi żyjących poza klauzulą zakonną². W obu przywołanych tekstach mamy zatem akomodowany na gruncie polskiej religijności wzorzec kobiety ćwiczącej się w cnotach, dających możliwość użyczenia zbawienia.

W wyżej omówionych artykułach pojawiły się wizerunki świętych niewiast. Katarzyna Kaczor-Scheitler natomiast w swym tekście *Wzorzec opata w panegiryku witowskiego duchownego „Pochodni dwanaście. To jest dwanaście Błogosławionych Świętych Pańskich Zakonu Norberta Świętego”* (1741) przyjrzała się zasadom tworzenia męskich wzorców życia zakonnego ujętych za pomocą konwencji panegirycznej. Do postaci niewieścich powróciła z kolei Jolanta Gwioździk w syntetyzującym artykule *Wzorce osobowe w środowisku polskich mniszek okresu potrydenckiego (XVII–XVIII wieku)*. Autorka

² Zob. szerzej B. Puchalska-Dąbrowska, *Formacje francuskie (zgromadzenia wincentyńskie i wizytki) – między vita contemplativa a vita activa*, [w:] A. Nowicka-Jezowa (red.), *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2016.

zajęła się m.in. benedyktyнками, sposobem kreowania drogi do doskonałości opartej nie tylko na stereotypowych obrazach walki z trzema metafizycznymi przeciwnikami duszy – ciałem, światem i szatanem, ale, co interesujące i ważne, ukazała, że propagowanie ideałów osobowych dotyczyło również ściśle określonych funkcji, jakie pełniły mniszki. Godnościom zakonnym, takim jak: przeorysza, kustoszka, kantorka, zakrystianka etc. przypisywano ściśle określone cnoty i wady (s. 162–166).

Tradycja wychowania dziewcząt w szkołach klasztornych w kontekście wizerunków świętych kobiet to zagadnienie podjęte w artykule Anny Szylar „*Wychowanie dobre i z młodości ćwiczone*”. *Wzorce osobowe uczennic szkół klasztornych w XVII i XVIII wieku*. Autorka, badając teksty źródłowe, trafnie konstatuje, że celem zabiegów edukacyjnych i pedagogicznych, opartych, co rzecz oczywista, na moralnych przesłankach uwarunkowanych modelem katolicyzmu potrydenckiego, było przygotowanie panien do roli przyszłych żon i gospodyń, zgodnie z panującymi obyczajami w ówczesnym społeczeństwie polskim.

Pozostałe dwa teksty również dotyczą piśmiennictwa zakonnego i odnoszą się do kazań. Przedmiotem namysłu Marii Rowińskiej-Szczepaniak stały się predykanckie dzieła Fabiana Birkowskiego („*Miles paupercululus*” bohaterem *zwierciadeł Fabiana Birkowskiego*). Badaczka dokonała rekonstrukcji ważnej dla kultury religijnej doby baroku idei walki duchowej. Poczynione analizy metaforyki militarnej wpisują się w szerszy kontekst kulturowy związany z konterfektem bogobojnego żołnierza walczącego o kształt własnej egzystencji i losy katolickiej ojczyzny³. Ireneusz Szczukowski w szkicu „*Ćwiczenie się w nabożeństwie*”. *Ignacjański modus vivendi w kazaniach Tomasa Młodzianowskiego* przede wszystkim odwołał się do pojem-

nej kategorii „troski o siebie”, aby odsłonić, w jaki sposób i na jakich zasadach barokowy predykanctwa przemycia w swych kazaniach nauki służące przemianie życia – zgodne z systemem jezuickich *exercitia spiritualia*. Szkic ten wieńczy najbardziej obszerną część pracy poświęconej piśmiennictwu zakonnemu.

Kolejne dwa artykuły przenoszą uwagę czytelników z obszaru piśmiennictwa hagiograficznego i kazań w stronę utworów poetyckich późnego baroku. Maciej Pieczyński w „*Boś szlachcic*” – *wzorce i antywzorce w poezji późnego baroku* zaprezentował utwory m.in. Karola M. Juniewicza, Hieronima Fałęckiego, Dominika Rudnickiego czy Józefa Baki. Dokonane mikroanalizy skupiają się wokół zawartej w tytule szkicu problematyki. Poezja późnego baroku, często negatywnie oceniana czy pomijana, wciąż jest interesującym przedmiotem badań, o czym świadczy zarówno przywołany wyżej tekst, jak i niedawno wydane monografie, które wskazują na złożoność poetyckiej dykcji autorów żyjących w czasach saskich⁴. W drugim z wymienionych artykułów *Kreacje postaci w „Sylorecie” Wacława Potockiego – typologia bohaterów* Elżbieta Jurkowska przybliżyła najważniejsze wątki znaczeniowe pojawiające się w tym siedemnastowiecznym romansie, który nie tylko dostarczał rozrywki czytelniczej, ale także zawierał refleksje filozoficzne (oparte na neostoickich przeświadczeniach i sądach) skłaniające „czytelników do cnoty” i „poprawy obyczajów” (s. 280).

Z tekstem Jurkowskiej współbrzmi studium *Romansowi kochankowie – wzory cnoty czy źródło deprawacji?* Iwony Maciejewskiej. Sam problem zawarty w tytule został trafnie sformułowany. Badaczka wskazała, że zdomowiony w kulturze staropolskiej wzorzec doskonałej niewiasty, znany choćby od czasów Reja i jego *Żywota człowieka*

³ Zob. M. Lenart, *Miles Pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)*, Warszawa 2009.

⁴ Zob. M. Pieczyński, *Kirke, Proteusz i Lutnia rozstrojona. O poezji eksperymentalnej późnego baroku w świetle wypowiedzi teoretycznych*, Warszawa 2013; I. Stomak, *Retoryka miłosnej batalii. „Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych afektów” Hieronima Fałęckiego*, Warszawa 2017.

pocziwego, mógł być uzupełniony o kreację bohaterów, która kształtowała wrażliwość emocjonalną i uczuciową.

Zamykające książkę artykuły *Powieść czy speculum? „Pan Podstoli” Ignacego Krasickiego* Krystyny Stasiewicz i „(...) należy ich wystawić za wzór do naśladowania”. *Postać aktora w „Dziejach Teatru Narodowego” Wojciecha Bogusławskiego* Danuty Kowalewskiej związane są z ideałami kultury oświecenia. Stasiewicz w krótkim szkicu, z dużym wycuciem kwestii genologicznych, polemizuje z wcześniejszymi ustaleniami mówiącymi, że utwór autora *Monachomachii* jest osiemnastowiecznym wcieleniem literatury parenetycznej. Tytułowy Pan Podstoli jest oczywiście bohaterem godnym naśladowania, ale ten wątek jest jednym z elementów gry z różnymi strategiami i konwencjami gatunkowymi, które Krasicki wkomponował w swą powieść⁵. Kowalewska w sposób klarowny odsoniła zaś najważniejsze wątki związane z propagowaniem wzorców doskonałego artysty-aktora, który nie tylko mierzył się ze sztuką gry scenicznej, ale też odpowiedzialny był za przekazywanie postaw obywatelskich, służących podstawowym ideom „epoki światła”.

Sam pomysł wydania książki o staropolskich wzorcach osobowych jest udany. Zebrane artykuły, dotyczące zróżnicowanego i bogatego przedmiotu namysłu, uporządkowane w sposób precyzyjny i spójny, dowodzą, że obszar badawczy łączący się z parenetyką wymaga dalszych poszukiwań i uszczegółowień, czego najlepszym przykładem jest tak obszernie eksplorowane w niniejszym tomie piśmiennictwo religijne, wciąż czekające na uważną lekturę i pomysły interpretacyjne wymykające się schematycznym ujęciom.

BIBLIOGRAFIA

Bohuszewicz P., *Od „romansu” do powieści. Studia o polskiej literaturze narracyjnej (druga połowa XVII wieku – pierwsza połowa XIX wieku)*, Toruń 2016.

Dziechcińska H., *Parenetyka – jej tradycje i znaczenie w literaturze*, [w:] J. Pelc (red.), *Problemy literatury staropolskiej*, t. 1, Wrocław 1972.

Lenart M., *Miles Pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)*, Warszawa 2009.

Pieczyński M., *Kirke, Proteusz i Lutnia rozstrojona. O poezji eksperymentalnej późnego baroku w świetle wypowiedzi teoretycznych*, Warszawa 2013.

Puchalska-Dąbrowska B., *Formacje francuskie (zgromadzenia wincentyńskie i wizytki) – między vita contemplativa a vita activa*, [w:] A. Nowicka-Jeżowa (red.), *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego w XVII wieku*, Warszawa 2016.

Słomak I., *Retoryka miłosnej batalii. „Wojsko serdecznych nowo rekrutowanych afektów” Hieronima Fałęckiego*, Warszawa 2017.

Tazbir J., *Wzorce osobowe szlachty polskiej*, [w:] tegoż, *Szlaki kultury polskiej*, Warszawa 1986.

⁵ Zob. też P. Bohuszewicz, *Od „romansu” do powieści. Studia o polskiej literaturze narracyjnej (druga połowa XVII wieku – pierwsza połowa XIX wieku)*, Toruń 2016, s. 398–402.